

PIERRE MANENT ȘI TRADIȚIA GÂNDIRII EUROPENE DESPRE RELIGIE ȘI POLITICĂ

Radu CARP
Universitatea de București

În tradiția gândirii politice franceze din a doua jumătate a secolului al XX-lea religia a fost în majoritatea cazurilor expedită de pe pozițiile unei tradiții laice ca fiind o problemă depășită. În această viziune, religia trebuie repudiată, deoarece ține de absolut, este un reper în afara contingentelor istorice și culturale, a căror analiză este necesar să treacă în prim-plan. Triumful structuralismului și fascinația crescândă a marxismului în rândurile intelectualilor francezi au făcut ca reflecția asupra religiei și legăturii acesteia cu politicul să fie marginalizată. De abia în anii '80 această situație este inversată prin lucrările unor autori precum Marcel Gauchet, Luc Ferry sau Alain Renaut. Interogația asupra temei descreștinării, mai ales în momentele posterioare Conciliului al II-lea din Vatican, a stimulat un anumit gen de cercetare istoriografică, practică, mai ales, de Jean Delumeau, ce a avut meritul de a scoate în evidență rolul religiei în modelarea marilor momente ale istoriei Franței¹.

Pierre Manent, cel mai cunoscut discipol al lui Raymond Aron, unul dintre puținii filozofi ai politicului francez din secolul al XX-lea care au reușit să evite tentația gândirii de stânga, reprezintă prin gândirea sa dezvoltată pe parcursul ultimilor 30 de ani în mod elocvent felul în care gândirea politică franceză a început să facă loc treptat rolului religiei. Așa cum vom vedea, reflecția sa nu acordă inițial importanță relației între religie și politică. Pe măsura apariției unor noi contribuții ale sale, tratarea acestei teme ocupă un rol din ce mai important, iar perspectiva din care este privită această relație se diversifică.

Manent s-a bucurat de o receptare pe măsura importanței scrierilor sale în Franța. Toate lucrările sale importante au fost traduse în limba română prin mijlocirea lui Cristian Preda, care semnează în majoritatea cazurilor comentariile ce însoțesc aceste traduceri. Cristian Preda semnează într-o

¹ Cf. Simona NICOARĂ, *O istorie a secularizării. De la cetatea lui Dumnezeu la cetatea oamenilor*, I, Accent, Cluj-Napoca 2005, 16.

antologie a gândirii politice liberale² și un comentariu extins la viziunea lui Manent expusă în cartea *Cetatea omului*. Datorită autorilor clasici de filozofie politică pe care îi are în vedere, Manent este asimilat atât în Franța, cât și în România tradiției liberale a gândirii politice. Cu o singură excepție, de altfel, destul de discutabilă (Simona Nicoară³), comentatorii români ai operei sale nu au pus în evidență rolul pe care relația dintre religie și politică o ocupă în opera lui Pierre Manent. Ne propunem să scoatem în evidență felul în care reflecția lui Manent asupra acestei relații a evoluat și în ce măsură am putea vorbi de anumite teme recurente care circumscriu descrierea ei în gândirea lui Manent.

În prima sa lucrare publicată, *Naissances de la politique moderne. Machiavel, Hobbes, Rousseau*⁴, Pierre Manent tratează religia doar tangențial, în paragrafele dedicate gândirii lui Hobbes. Manent consideră că problema convingerilor religioase ale lui Hobbes nu prezintă importanță, însă se poate afirma cu certitudine că locul teologiei în opera sa crește „pe măsură ce gândirea sa ia amploare și contur”⁵. Manent încearcă să deconstruiască argumentul formulat de Leo Strauss⁶, potrivit căruia Hobbes dezvoltă o strategie dublă în raport cu textul Bibliei: pe de o parte, încearcă să-și întărească propria doctrină cu ajutorul argumentelor biblice, iar pe de altă parte, să submineze chiar fundamentele acesteia. Fără a merge atât de departe până la a afirma că Hobbes urmează fidel Biblia, Manent introduce câteva nuanțe. Există, astfel, în viziunea lui Manent o armonie între credința biblică și gândirea lui Hobbes, chiar dacă această credință nu corespunde canoanelor teologice. Scopul urmărit de Manent este, prin urmare, de a vedea în ce măsură logica gândirii sale îl determină pe Hobbes să recurgă la teologia biblică și care este funcția pe care aceasta o îndeplinește în cadrul sistemului său de filozofie politică. Concluzia sa este că teologia biblică nu este complementară, ci parte integrantă a filozofiei hobbesiene. Aceasta pune în centrul său omul, iar singurul cadru istoric disponibil în epoca lui Hobbes era cel biblic. Există, potrivit lui Manent, un sens hobbesian al teologiei biblice, o teologie istorică prin definiție, deoarece face dovada

² (Antologie, comentarii și note de) Cristian PREDĂ, *Liberalismul*, Nemira, București 2000, 11-17.

³ Este vorba de un foarte scurt comentariu asupra cărții *Cetatea omului*. Autoarea tratează relația religie-politică nu în sensul pe care filozoful francez însuși îl dă, ci trage concluzia greșită că, în opinia lui Manent, „autonomia omului a însemnat... izgonirea creștinismului din cetate” (Simona NICOARĂ, *O istorie a secularizării...*, I, 33).

⁴ Payot, Paris 1977; *Originile politicii moderne. Machiavelli/Hobbes/Rousseau*, tr. Alexandra Ionescu, Nemira, București 2000.

⁵ Pierre MANENT, *Originile politicii moderne. Machiavelli/Hobbes/Rousseau*, 122.

⁶ Leo STRAUSS, *The political philosophy of Hobbes: Its basis and its genesis*, The University of Chicago Press, Chicago & London 1966, 78.

unui „recurs la istorie implicat de viziunea modernă a omului”⁷. Relaționarea între teologie-Biblie-om-istorie în explicarea gândirii lui Hobbes este pentru prima oară pusă în lumină de Manent, ceea ce face ca viziunea sa asupra acestui autor să fie total diferită de cea a altor istorici ai ideilor politice.

Pentru prima oară relația între religie și politică în gândirea lui Pierre Manent este relevantă în cartea *Histoire intellectuelle du libéralisme*⁸, publicată în 1987.

Manent consideră că există trei modele pe baza cărora Europa și-a constituit organizarea politică: Cetatea, Imperiul, Biserica. Cea din urmă nu poate fi plasată pe același plan cu primele două, deoarece nu-și propune să organizeze viața politică a oamenilor, însă dezvoltarea politică a Europei nu poate fi înțeleasă decât ca suma răspunsurilor la problemele ridicate de Biserică. Aceasta este, potrivit lui Manent, problema teologico-politică a Europei. Biserica este importantă ca formă de organizare și din punct de vedere politic, pentru că de multe ori, în absența unei autorități, generată de căderea Imperiului Roman, a fost chemată să îndeplinească și o funcție socială și politică. Manent consideră că întreaga istorie a Europei a fost marcată de o contradicție internă a Bisericii: pe de o parte, mântuirea nu ține de această lume, însă, pe de altă parte, Biserica are datoria de a controla tot ce ar pune în pericol mântuirea. Cum Biserica și-a revendicat dreptul de a controla acțiunile oamenilor, inclusiv ale conducătorilor politici, a trebuit să revendice puterea supremă, *plenitudo potestatis*. Astfel, *ecclesia christiana* începe a fi considerată singura *res publica*, formă de organizare a politicului. Manent se referă în numeroase rânduri la Biserică, însă pune accentul pe Biserică Catolică; argumentul ar fi acela că abia la sfârșitul secolului al XI-lea, prin urmare, ulterior schismei dintre ortodocși și catolici, începe să fie resimțită problema teologico-politică a Europei

Biserica nu a vrut să impună nici Cetatea, nici Imperiul și nici rezultatul combinației între cele două – monarhia –, ci să-și exercite controlul asupra tuturor regimurilor politice. Evoluția formelor de organizare politică devine din acest motiv istoria reacțiilor la pretențiile Bisericii. Pe măsură ce organizarea politică a Europei a avansat, s-a renunțat la modelul Imperiului. În viziunea lui Manent, chiar dacă Biserica nu dorește o identificare cu o formă sau alta de regim politic, cea care îi corespunde este imperiul. Imperiul Bizantin este pentru Manent, ca și pentru Joseph de Maistre, contrapondera la ascensiunea spirituală a Romei. Această explicație nu corespunde însă întru totul realității: Bizanțul nu a renunțat niciodată la pretenția de centru spiritual al creștinătății.

⁷ Pierre MANENT, *Originile politicii moderne. Machiavelli/Hobbes/Rousseau*, 152.

⁸ Calmann - Lévy, Paris 1987; *Istoria intelectuală a liberalismului*, tr. Mona Antohi și Sorin Antohi, Humanitas, București 1992.

Pentru că Imperiul este contraponderea Bisericii, o dată cu dispariția sa singura formă politică rămasă compatibilă este monarhia. Astfel s-ar explica întemeierea teoretică în dreptul divin a multor monarhii din Europa în perioada Evului Mediu. Monarhia, în forma sa europeană, este pentru Manent „uniunea dintre Tron și Altar”, regele este „bun creștin și fiu supus al Bisericii”⁹.

La o lectură superficială, Manent încearcă prin această carte doar să descrie gândirea liberală a unor autori precum Machiavelli, Hobbes, Locke, Montesquieu, Rousseau, Constant, Guizot etc. Manent încearcă prin *Istoria intelectuală a liberalismului* să aprofundeze grila sa de lectură a autorilor clasici ai filozofiei politice, expusă în *Originile politicii moderne. Machiavelli/Hobbes/Rousseau*. Această carte poate fi citită însă și într-o altă cheie de interpretare. În prefață Manent expune ceea ce numește „cea mai răspândită opinie”, potrivit căreia „dezvoltarea politicii moderne poate fi descrisă ca «secularizare»”¹⁰. Două argumente pot întemeia această opinie: religia creștină este deposedată de puterea sa politică, proces facilitat de Revoluția Franceză; principiile a ceea ce Manent numește „politica nouă” – drepturile omului, libertatea de conștiință, suveranitatea poporului – au fost concepute în contradicție cu creștinismul, iar secularizarea oferă ocazia dezvoltării acestor principii în afara creștinismului. Interesant este că Manent nu identifică în această etapă alternativa la opinia pe care o expune și căreia îi enunță argumentele și nici nu afirmă că aceasta ar fi opinia pe care o susține. Omisiunea poate fi explicată doar prin lectura combinată a începutului și sfârșitului acestei cărți. După analiza autorilor mai sus menționați, rezultă o contradicție la care multe secole nu i s-a găsit un răspuns, cea între natură și lege. Proiectul modernității este cel care dă pentru prima dată un răspuns la această contradicție. Pentru Manent primul autor care a încercat să depășească contradicția natură-lege prin postularea istoriei ca opus al acesteia este Rousseau. Modernitatea face posibilă apariția unei noi contradicții, cea între „istorie” și „revoluție”, iar conceptul de națiune a apărut pentru a face posibilă atât istoria, cât și revoluția. În secolul al XX-lea eșecul comunismului a dat o lovitură de grație speranțelor puse în conceptul de revoluție, iar eșecul național-socialismului „a distrus siguranța de sine a națiunii europene”¹¹. Trăim astfel într-o perioadă în care concepte precum monarhie, revoluție sau națiune nu mai pot avea sensul lor original și devin din ce în ce mai puțin operante în Europa. Astfel, singurul concept care poate rămâne relevant pentru organizarea politică este religia creștină, chiar dacă a suferit același proces de erodare

⁹ Pierre MANENT, *Istoria intelectuală a liberalismului*, 23.

¹⁰ Pierre MANENT, *Istoria intelectuală a liberalismului*, 14.

¹¹ Pierre MANENT, *Istoria intelectuală a liberalismului*, 176.

lentă, datorată naturii societății civile și legilor statului. Este vorba însă, în viziunea lui Manent, de o erodare mult mai redusă decât în cazul altor concepte, ceea ce este echivalent cu a spune că nu trebuie supraestimat fenomenul secularizării în Europa. Astfel, Manent oferă o replică indirectă la ceea ce numea în introducerea acestei cărți „cea mai răspândită opinie” – aceea potrivit căreia secularizarea ar fi un fenomen ireversibil al istoriei europene.

În cartea *La cité de l'homme*¹², Manent revine asupra teoriilor politice enunțate de Montesquieu și Locke, ambii tratați și în *Istoria intelectuală a liberalismului*, însă analiza sa se face dintr-o altă perspectivă. Manent tratează, de exemplu, tema relației dintre religie și lege la Montesquieu. Pornind de la un citat al acestui autor, potrivit căruia legile trebuie să dea porunci, nu sfaturi, iar religia mai multe sfaturi și mai puține porunci, Manent consideră că acest text reia o distincție sfaturi-porunci „tradițională în religia catolică”¹³. Manent îi acordă credit lui Montesquieu, cu următorul amendament: religia oferă sfaturi, dar nu încetează să revendice dreptul de a porunci în domenii importante, astfel încât legea religioasă să fie, cel puțin parțial, o componentă a legii politice. Contradicția între porunci și sfaturi este doar aparentă pentru Manent; în plus, această opoziție nu oferă un răspuns la „dezvoltarea despotismului regal... în cadrul religios și tradițional al monarhiei continentale”¹⁴. În acest mod, Manent revine la teza enunțată în *Istoria intelectuală a liberalismului*: monarhia a fost, pentru o perioadă îndelungată, singura formă politică compatibilă cu Biserica.

În *Cetatea omului*, Manent dezvoltă pentru prima oară o temă care va fi aprofundată în următoarele sale cărți, cea a separațiilor, considerată a fi tipică modernității: separația puterilor în stat, diviziunea societății în grupuri și cea a Bisericii creștine în diverse religii¹⁵. Această idee este dezvoltată de Manent pornind de la un citat al lui Adam Ferguson, expus în *An Essay on the History of Civil Society* (1767)¹⁶. Încă de la acea dată Ferguson considera că trăim în „vârsta separărilor”. Ideea este reluată într-o altă parte a acestei cărți, cea în care Manent dezvoltă ideea separării între stat și societate: o dată cu apariția acestei separări legea nu mai garantează bunurile umane, ci libertatea. Astfel, în locul religiei ca parte a legii politice apare conceptul de libertate religioasă¹⁷.

¹² Fayard, Paris 1994; *Cetatea omului*, tr. Ioana Popa și Cristian Preda, Babel, București 1998.

¹³ Pierre MANENT, *Cetatea omului*, 100.

¹⁴ Pierre MANENT, *Cetatea omului*, 103.

¹⁵ Pierre MANENT, *Cetatea omului*, 102.

¹⁶ Hard Press, 2006.

¹⁷ Pierre MANENT, *Cetatea omului*, 211.

Locke este un alt autor clasic care se bucură în *Cetatea omului* de o analiză diferită de cea din *Istoria intelectuală a liberalismului*. Bazându-se pe aceeași distincție între porunci și sfaturi, Manent consideră că Locke „a reușit să facă loc în doctrina sa morală poruncilor și îndemnurilor creștine”¹⁸. Prin urmare, în viziunea lui Locke expusă de Manent, omul evită absența binelui și, în particular, absența lui Dumnezeu.

Într-o altă parte a acestei cărți, Manent tratează concepția potrivit căreia Dumnezeu este autor al legii, pornind de la constatarea că o asemenea idee este comună atât religiei creștine, cât și celei iudaice, fiind în același timp de neînțeles pentru democrația greacă¹⁹. Pentru greci fiecare cetățean putea fi în egală măsură comandant și comandat, *arkhon* și *arkhomenos*, în timp ce ideea potrivit căreia omul își poate porunci sieși este străină creștinismului. Chiar dacă, prin intermediul politicii moderne, omul se guvernează pe sine prin faptul că există unele instituții ce elaborează legile și altele care le aplică, există anumite „interdicții divine” care autolimează libertatea de acțiune a omului.

În cartea *Cours familier de philosophie politique*²⁰, Manent dezvoltă teoria „vârstei separărilor”, incipientă în *Cetatea omului*. Manent afirmă de această dată că separațiile reprezintă o caracteristică a democrațiilor și chiar că democrația însăși ca regim politic este o „organizare a separațiilor”²¹. Acest tip de organizare ar face, în viziunea lui Manent, diferența între democrație și toate celelalte regimuri politice care nu cunosc separațiile. Reluând ideile lui Ferguson, Manent consideră că există șase astfel de separații în democrație: cea a profesiunilor (diviziunea muncii); a puterilor; a Bisericii de stat; a societății civile de stat; între reprezentat și reprezentant; între fapte și valori²², cu precizarea că aceste categorii „se intersectează deseori și se consolidează întotdeauna”²³. Astfel, separația dintre Biserică și stat ar fi la origini un caz particular de separație între societate și stat, care a căpătat pe parcursul timpului un grad ridicat de autonomie. Momentul în care ia naștere acest nou tip de separație ar coincide pentru Manent cu cel în care „Biserica a părăsit guvernarea”. Această precizare este făcută de Manent cu scopul de a anticipa o eventuală critică, anume că în *Cetatea omului* menționa un alt tip de separare specifică modernității,

¹⁸ Pierre MANENT, *Cetatea omului*, 161.

¹⁹ Pierre MANENT, *Cetatea omului*, 224.

²⁰ Librairie Arthème Fayard, Paris 2001; *O filosofie politică pentru cetățean*, tr. Mona Antohi, Humanitas, București 2003.

²¹ Pierre MANENT, *O filosofie politică pentru cetățean*, 23.

²² Pierre MANENT, *O filosofie politică pentru cetățean*, 25.

²³ Pierre MANENT, *O filosofie politică pentru cetățean*, 36.

care are în centrul ei Biserica, separare pe care nu o mai găsim enunțată în cele șase categorii din *O filosofie politică pentru cetățean*.

Tema separației dintre stat și Biserică ocupă un capitol întreg al acestei cărți, dovadă a interesului crescând al lui Manent pentru relația dintre religie și politică. În opinia lui Manent, istoria europeană, începând cu secolul al XI-lea și culminând cu secolul al XX-lea, are în centru relația adesea conflictuală între puterea politică și cea religioasă. O dată cu separația dintre Biserică și stat, garantată, de exemplu, prin legea franceză asupra laicității din 1905, se părea că această relație o fost rezolvată în mod satisfăcător. În ultima perioadă însă premisele legii laicității au început să fie contestate. Prezența masivă în Franța a credincioșilor unei religii care refuză separația între Biserică și stat (musulmanii) pune statul în fața unei situații pe care o considera ca aparținând definitiv trecutului. Se încearcă a li se impune musulmanilor un tip de separație care a fost impusă catolicilor în urmă cu un secol, fără a se ține cont de particularitățile unei religii sau alta. În opinia lui Manent, asimilarea în mod fals a comportamentului religios în cazul a două religii diferite stă la baza controversii „șalului islamic”.

În general, în lucrările sale Manent refuză să intre în polemică cu autorii contemporani, preferând să trateze, uneori polemic, aproape exclusiv gândirea autorilor clasici. O filozofie politică pentru cetățean este, în acest sens, o excepție: Manent dedică ample pasaje în discuția sa despre separația între Biserică și stat analizei făcute de Marcel Gauchet în lucrarea *La religion dans la démocratie. Parcours de la laïcité*²⁴.

Potrivit lui Gauchet, în prezent religia se află în proces de transformare, iar acest proces este denumit „ieșirea din religie”. Gauchet consideră că termenii precum secularizare sau laicizare nu descriu în mod adecvat acest proces, deoarece cele două noțiuni ar avea origini eclesiastice și provin din efortul Bisericii de a se defini prin contrast, desemnând ceea ce nu aparține acesteia. Fenomenul „ieșirii din religie” ar fi descris de secundarizare (ordinea politică nu mai este supusă unor scopuri religioase) și privatizare (religia nu mai este dominantă în spațiul public)²⁵. În *O filosofie politică pentru cetățean*, Manent expune teoria lui Gauchet, ajungând la aceeași concluzie: ne aflăm în plin proces de transformare a religiei. Manent merge însă mai departe decât Gauchet pe această linie de interpretare, afirmând că transformarea religiei a atras o „absorbție a religiei în democrație”²⁶, iar la rândul ei, absorbția a antrenat transformarea formei predominante de regim politic – republica. Realizarea proiectului republican și-a pierdut

²⁴ Gallimard, Paris 1998; *Ieșirea din religie*, tr. Mona Antohi, Humanitas, București 2006.

²⁵ Marcel GAUCHET, *Ieșirea din religie*, 12 ș.u.

²⁶ Pierre MANENT, *O filosofie politică pentru cetățean*, 41.

adversarul care îi dădea sens, iar din acest motiv proiectul republican nu va mai fi de actualitate. În viziunea lui Manent, a existat multă vreme o dispută între republică – autonomia colectivă – și religie – heteronomia colectivă –, care s-a finalizat prin a produce triumful autonomiei individuale a cetățeanului²⁷.

Cea mai dezvoltată parte a reflecției lui Manent asupra relației dintre religie și politică se regăsește în cea mai recentă carte a sa, *La raison des nations. Réflexions sur la démocratie en Europe*²⁸, publicată în 2006. În prefața acestei cărți Manent își avertizează cititorul asupra abordării sale, întrucâtva atipică cu restul cărților publicate: „religia sau, mai precis, religiile ocupă multe din paginile de mai jos. S-ar putea ca acest fapt să vă surprindă”. Dacă până la acest volum Manent dezvoltase teoria separației între Biserică și stat ca o caracteristică a regimurilor politice moderne, fără a face judecăți de valoare suplimentare, în *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, afirmă în mod explicit opțiunea sa: „domeniul politic și cel religios nu sunt niciodată complet separate. Îl putem înțelege pe fiecare dintre ele doar dacă nu le separăm”²⁹.

Manent formulează în această carte un alt posibil răspuns la teoria „ieșirii din religie” lansată de Gauchet. Dacă în *O filosofie politică pentru cetățean* Manent părea a fi de acord cu premisele lui Gauchet, ajungând în cele din urmă la concluzii despre care putem spune că sunt complementare acestei teorii, în *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, Manent adoptă o perspectivă diferită. Fără a da referințe bibliografice explicite, Manent se rezumă la a constata că se discută în momentul de față două teorii contradictorii: cea a declinului religiei, dar și cea a „reînțoarcerii religiosului”. Manent nu ne comunică, de fapt, ce fel de teorie ar fi mai adecvată descrierii realității prezente. Evitarea unui răspuns tranșant este justificată de faptul că religia este un sentiment subiectiv care este din acest motiv imposibil de transcris într-o paradigmă strict obiectivă; o asemenea încercare ar semăna pentru Manent cu „dorința de a fotografia un foc zglobiu”³⁰.

Singura formă de înțelegere obiectivă a religiei este cea care consideră religia drept fapt politic. Orice alte forme de acest gen nu ajută descifrării lumii contemporane. Pentru a justifica un asemenea punct de vedere, Manent

²⁷ Asupra teoriei lui Gauchet, precum și în legătură cu analiza pe care o face Manent acesteia, cf. Radu CARP, *Proiectul politic european*, Editura Universității din București, București 2006, 92-96.

²⁸ Gallimard, Paris 2006; *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, traducere și postfață de Cristian Preda, Nemira, București 2007.

²⁹ Pierre MANENT, *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, 9.

³⁰ Pierre MANENT, *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, 76.

pornește de la o constatare vizibilă: „lumea de azi se organizează în funcție de polarități politice care acoperă divizări religioase”³¹. Există, astfel, un conflict între Occidentul creștin și Islam, însă Manent atrage atenția că acest conflict nu este unul între civilizații. În concepția lui Manent, nu pot exista conflicte între civilizații, ci doar între corpurile politice. Problema fundamentală a Islamului este că „nu și-a găsit forma politică”³². Religia musulmană a avut o formă de organizare politică ce i-a corespuns – Imperiul. Din moment ce din 1924 nu mai există Imperiul Otoman, ultima formă de Imperiu a Islamului, acesta a devenit „un imperiu fără împărat”³³ și se află în căutarea unei forme politice care să îl reprezinte. Manent afirma în *Istoria intelectuală a liberalismului* că Imperiul este forma politică cea mai apropiată de idealurile Bisericii. Prin *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, Imperiul este asimilat cu forma politică ce corespunde nu numai religiei creștine, ci și celei musulmane.

În *Istoria intelectuală a liberalismului*, Manent vorbea despre impactul redus al conceptului de națiune în Europa după eșecul ideologiilor care puneau în centrul lor acest concept, iar în *O filosofie politică pentru cetățean* trata tema inadecvării legii franceze a laicității la contextual actual. În *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, cele două comentarii sunt însumate, astfel încât Manent afirmă că din momentul în care înțelegerea conceptului de națiune s-a schimbat, laicitatea ca politică de stat nu-și mai găsește rațiunea. Cu alte cuvinte, „statul laic nu poate supraviețui statului-națiune”³⁴. Dacă anterior Manent punea în discuție doar dificultățile de integrare ale comunității musulmane într-un stat laic precum Franța, de această dată analiza sa se extinde – în premieră în cadrul operei lui Manent – și asupra religiei iudaice. Manent pornește de la exemplul lui Marc Bloch, care considera în 1941 că, de fapt, calitatea sa de evreu nu este un obstacol în calea identificării sale cu națiunea franceză; astăzi paradigma de raportare la sentimentul național este schimbată, din moment ce crearea statului Israel a indus o nouă formă de raportare a evreilor la stat și națiune³⁵.

Manent abordează tangențial în această carte și problema originilor creștine ale Europei, care a generat în ultima vreme numeroase controverse politice. Pentru Manent a afirma că „Europa este creștină” nu este același lucru cu a spune că „europenii sunt creștini”; numai cea din urmă constatare nu are o corespondență în realitate. Europa este creștină, iar această

³¹ Pierre MANENT, *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, 77.

³² Pierre MANENT, *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, 80.

³³ Pierre MANENT, *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, 84.

³⁴ Pierre MANENT, *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, 87.

³⁵ Pierre MANENT, *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, 88 ș.u.

realitate poate fi înțeleasă și acceptată și de către cei care nu aparțin religiei creștine³⁶.

Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa mai instituie o premieră în gândirea lui Manent, anume comentariul care vizează explicit Biserica Catolică. Am văzut că în multe ocazii (însă nu în toate cazurile) prin „Biserică” Manent desemnează Biserica Catolică. În ultima sa carte regăsim o referință explicită la adresa Bisericii Catolice. Manent pornește de la constatarea că noua doctrină a Bisericii Catolice se declară împotriva aplicării pedepsei cu moartea de către state³⁷. În trecut Biserica Catolică se pronunța doar pentru respectarea comandamentului biblic „să nu ucizi”, fără a-i contesta statului acest privilegiu. Această schimbare de abordare este considerată de Manent drept un semn al faptului că Biserica Catolică încearcă să erodeze, în alte forme decât în trecut, autoritatea statelor. Cu alte cuvinte, „prin aceste noi învățături Biserica Romei nu face decât să continue, în condiții noi, lupta dintre sacerdoțiu și Imperiu”³⁸.

În concluzie, felul în care Manent abordează relația religie-politică poate fi rezumat în câteva teze cum ar fi:

- relația între Biserică și diferitele forme de organizare politică din istoria Europei: Cetate, Imperiu, Monarhie;
- singurul concept relevant pentru organizarea politică este religia creștină, din cauza eșecului doctrinelor totalitare care au făcut inoperabile concepte precum revoluție sau națiune și, indirect, conceptul de istorie;
- secularizarea nu este un proces ireversibil în Europa;
- relația porunci-sfaturi, prezentă în gândirea politică clasică, traduce relația religie-politică;
- trăim în „vârsta separărilor”; una dintre aceste separări este cea dintre Biserică și stat;
- separația Biserică-stat nu a fost rezolvată satisfăcător în Franța; astfel se explică refuzul integrării în societate, practicat de musulmani;
- ne aflăm în plin proces de transformare a religiei; proiectul republican și-a pierdut sensul datorită transformării adversarului său – religia;
- consecința acestui proces de transformare a religiei este aceea că statul laic nu poate supraviețui statului-națiune;
- politica și religia nu sunt complet separate;
- Islamul nu și-a găsit forma politică adecvată după dispariția Imperiului ca formă de organizare statală a musulmanilor;
- relația între religia iudaică, stat și națiune;
- chestiunea identității creștine a Europei;

³⁶ Pierre MANENT, *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, 108-109.

³⁷ Pierre MANENT, *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, 38.

³⁸ Pierre MANENT, *Rațiunea națiunilor – reflecții asupra democrației în Europa*, 40.

– Biserica Catolică dorește în prezent să erodeze autoritatea statului cu alte mijloace decât în trecut.

Prin temele pe care le abordează pentru a scoate în evidență relația religie-politică și prin felul în care interpretează, de multe ori în corelație cu această relație, temele clasice ale liberalismului pentru a le încadra în perspectiva modernității, Pierre Manent se înscrie în descendența directă a unor autori precum Benjamin Constant, François Guizot sau Edouard Laboulaye.